

58 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1987

СТАТТІ

О. М. КУДРЯВЦЕВА

Про формування поняття «археологічна культура»

При відсутності чіткої дефініції поняття «археологічна культура» (далі АК) значне місце у дослідницькій практиці належить описовим характеристикам конкретних археологічних культур. Виділені АК є відображенням теоретичних принципів, вироблених у процесі пізнавальної діяльності і методичних регулятивів наукового дослідження, правда, не чітко визначених і сформульованих. Але в міру розвитку археології ці принципи стали нормою для дослідників.

Осмилення сучасного стану проблеми виділення АК можливе лише на основі реального досвіду і оцінки тих моментів дослідження, які були виключені історично як ті, що не викликали в свій час інтересу. Необхідність проаналізувати діяльність археологів диктується самою природою понять археології, в яких у «сформованому» вигляді вміщена суспільна практика, при засвоєнні ними тієї частини об'єктивної реальності, що становить об'єкт їх досліджень.

Дана праця носить історико-методологічний характер і покликана з гносеологічної точки зору розкрити деякі риси і закономірності процесу формування поняття конкретної АК на прикладі культури багатовапеликової кераміки (далі КБК). Вибір КБК обумовлений тим, що вона виділена з кола пам'яток доби бронзи порівняно недавно¹, а саме поняття АК сформувалося протягом останніх 20—25 років. Більшість археологів визнали коло пам'яток з своєрідною керамікою як самостійну АК.

Для розв'язання поставленого завдання використовувалися результати наукових досліджень. Передусім приділялася увага обґрунтуванню процедури виділення АК (при цьому не брали до уваги дискусійних моментів) і на цій основі формування поняття КБК. Це дає можливість виявити сукупність загальних установок, оцінок, прийнятих археологами.

Своєрідність кераміки, орнаментованої тонкими наліпними валиками, що покривають складними візерунками майже всю поверхню посудин, помічена ще наприкінці минулого століття. Однак лише у 1957 р. на матеріалах поселення Бабине III, яке стало згодом еталоном КБК, А. В. Добровольський відзначив, що дослідження цієї пам'ятки «поклало початок вивченню пам'яток з так званою багатоваликовою керамікою». Автор вважав, що метою майбутніх досліджень є аналіз фактів (він їх не визначає), вивчення поселень цього типу «для простеження спільної лінії розвитку цього історико-культурного явища, з'ясування його походження та локальних варіантів»².

Дослідник датував своєрідний комплекс з багатоваликовою керамікою пізньокатакомбним часом. Так, спочатку розглядається окремий предмет, взятий «сам по собі», — багатоваликова кераміка. За таких умов пізнання підходить до предмета начебто ззовні; воно ще не розкриває суті і закономірностей розвитку предмета, його обумовленості системою, в яку він входить. Якості предмета надаються переважно кількісні характеристики простору і часу. «Тут якість з самого початку вважається відомим, а явище береться поза складною динамікою відносин з навколишнім середовищем»³.

Таким чином, перший етап дослідження обмежується загальною констатацією своєрідності пам'яток і визначенням їхнього історичного часу. В дослідженні йдеться не про суб'єкти, діяльність яких определена в археологічних джерелах, а про історію багатоваликової кераміки, яка неначе заслоняє історію у власному розумінні слова.

Далі пізнання розкриває предмет з нових сторін — він виступає як типовий представник свого виду чи роду у певній системі. С. С. Березанська, опрацьовуючи матеріали стаціонарних досліджень Українського Лівобережжя, для виділення більш широкого кола джерел і характеристики соціальної групи використовує типовість кераміки. Дослідниця вказує, що «кераміка настільки типова, своєрідна за формою, орнаментом і технікою обробки, що її легко виділити з інших комплексів». При цьому відзначаються загальна близькість до катакомбного посуду деяких форм. Але все це не заввадило об'єднати пам'ятки з багатоваликовою керамікою в «культурну групу»⁴.

Про інші ознаки культурної групи (скребла, крем'яні сокирки, вістря списів, ножеподібні пластини) згадується між іншим. Певно, лише наявність своєрідної кераміки, а не розгляд її в комплексі з іншими ознаками, мала значення і була диференціюючим фактором.

Виділена культурна група дає археологу підставу вважати, що «лівобережне Полісся за добу бронзи було не лише відсталою провінцією Середнього Подніпров'я, але й являло собою густонаселений район з високою культурою, розвиненим землеробством і скотарством та широкими обмінними і торговими зв'язками, які охоплювали значну територію»⁵.

Утворення цієї культурної групи стало наслідком проникнення степового населення у лісостепові та поліські області, де і виникли поселення з багатоваликовою керамікою.

Дослідження пам'яток з багатоваликовою керамікою дало можливість виділити культурну групу пам'яток, що утворювали густонаселений район з розвиненим землеробством, скотарством, торговими зв'язками. Пізніше С. С. Березанська намагається обґрунтувати цю

самостійну групу і доводить, що пам'ятки з багатоваликовою керамікою становлять, можливо, самостійне історичне утворення⁶.

З одного боку, на основі своєрідності кераміки виділена група трактується як культурне явище, тобто пояснюється в межах предметноцентристських тлумачень категорії «культура». Це застерігає від вклицення в розряд культури суб'єктів діяльності — її творців⁷. І, з другого боку, культурна група пояснюється як історичне утворення, як конкретно-історична ступінь у розвитку людства.

Нечітке і необгрунтоване тлумачення суті об'єкта, що досліджується, є наслідком того, що виділена культурна група характеризується сумативними якостями, тобто як просте об'єднання в комплекс предметів і предметних залишок. При цьому комплекс чітко невизначений, не ясно, які ознаки повинні бути врахованими у ньому і в якій кількості. Разом з невизначеністю вихідних теоретичних принципів це породжує загальну нечіткість у виділенні на практиці культурної групи взагалі. Тому не дивно, що в системі доказів археологів по-старому фігурує одна основна пам'ятка — поселення Бабине III. Правда, до характерних ознак культурної групи поряд з керамікою включають житла, зброю, прикраси. Вказуючи на існування багатьох пам'яток типу Бабине III, С. С. Березанська дає характеристику жител і кераміки мимохідь, зазначаючи, що «інший інвентар також близький до бабинського»⁸.

Враховуючи різницю у кераміці та інвентарі, дослідниця робить висновок, що загальний характер посуду настільки типовий, що не залишає сумніву щодо належності обох пам'яток до тієї ж самої культурної групи⁹. Даний висновок, якщо і відбиває об'єктивну реальність, все ж ґрунтується на інтуїції дослідниці і візуально-описовому порівнянні, що не є науковим доказом. С. С. Березанська подає також опис інвентаря, жител, поховального обряду¹⁰. Всі вони сумативно поєднуються з багатоваликовою керамікою.

Виникло питання про генезис культурної групи, уточнення території поширення, історичної долі її носіїв. С. С. Березанська досліджує поховальний обряд як компонент культурної групи. Та і тут «найбільш яскравою ознакою поки що є кераміка». Виявлено близько 20 поховань з багатоваликовою керамікою. Дослідниця характеризує поховальний обряд, відзначаючи як стійку ознаку скорченість кістяків. Автор справедливо вважає, що «основний поховальний обряд культурної групи з багатоваликовою керамікою ще не визначено»¹¹. Інші поховальні пам'ятки можна виділяти на основі наявності в них характерної багатоваликової кераміки і розміщення могильників поблизу поселень.

Нагромадження нового археологічного матеріалу з поховальних пам'яток КБК базується здебільшого на основі наявності в них своєрідної кераміки і стратиграфічних спостережень¹². Уявлення про тип поселень лише уточнюється.

Пам'ятки з багатоваликовою керамікою вважають АК, а не культурною групою або якоюсь іншою спільністю чи таксономічною одиницею. С. Н. Братченко не визначає поняття АК із-за недостатності археологічного матеріалу, інші дослідники теж розділяють його думку¹³. Вивчення пам'яток з багатоваликовою керамікою продовжується.

Виникає питання: на основі чого археологи виділяли археологічні об'єкти в АК? Або ж це просто неточний підхід до застосування поняття, пов'язаний з недостатньою розробленістю понятійного апарату археології?

Мабуть, велику роль у даному процесі зіграло створення наочного уявлення про КБК і його прийняття дослідниками. Це уявлення функціонує як *неоформлений наочний образ*, основу якого спочатку склали емпіричні характеристики кераміки і поселень, а пізніше поховального обряду. Врешті наочний образ КБК виступає як стереотипований індивідуальний і колективний досвід археологів.

Фіксація емпіричних ознак нововідкритих явищ, пов'язаних з існуючою системою знань, наочний образ КБК не в змозі пояснити їхню природу. Тому-то і віднесення культурної групи до АК є лише традицією практичної роботи, необгрунтованої методологічно.

Інакше, чим пояснити тезу, яку висловила С. С. Березанська про «загальну характеристику таких пам'яток як самостійної культурної групи — культури багатоваликаної кераміки»?¹⁴ Не випадково С. Н. Братченко поряд з поняттям АК використовує поняття «особливого культурного утворення»¹⁵, «культурного типу»¹⁶. Причому зміст цих понять у автора не відрізняється один від одного! Як і раніше, кераміка розглядається як «провідна складова АК»¹⁷. Однак С. Н. Братченко, прагнучи довести своєрідність бабинської культури (так він пропонує називати КБК), підкреслює своєрідність її культурного типу, — чистого і стійкого, що відрізняється від інших культур за формою посудин, виробами із кременю, рогу, металу, за поховальним обрядом.

Таким чином, як і раніше, наголошується на особливості кераміки, а своєрідність культурного типу, на думку С. Н. Братченка, є достатньою для розгляду його на рівні АК; причому АК і відрізняються одна від одної своєрідними культурними типами, які, можливо, є нічим іншим як наочним образом АК.

Основні результати вивчення КБК викладені С. С. Березанською¹⁸, коли у більшості археологів вже не було сумнівів щодо правомірності існування КБК. Оскільки в найбільш повному вигляді осмислення конкретного матеріалу КБК представлено у монографії «Северная Украина в эпоху бронзы»¹⁹, вона і стала основою для дальшого розгляду процесу формування поняття КБК. Це єдина праця, присвячена КБК, в якій зроблено спробу теоретичного обгрунтування виділення КБК. Функція поняття АК виділена автором чітко: «Найвдалішим методом вивчення стародавньої історії є метод виявлення археологічних культур. При цьому припускається, що виділення і вивчення археологічних культур є лише своєрідним інструментом для досягнення головної мети, лише етапом на шляху до історичних висновків»²⁰. Історичні висновки дослідниці намагається обгрунтувати на основі поняття АК, етносу, етнокультурної спільності, культурної провінції. При цьому місце АК визначається мірою її відповідності етносу. Хоча в самому визначенні АК С. С. Березанська спирається на дефініцію АК, що трактує даний феномен як культурний комплекс.

Розділяючи думку І. С. Каменецького, С. С. Березанська вважає, що АК — «це група пам'яток, які займають суцільну територію, володіють об'єктивно існуючою схожістю матеріальних і нематеріальних рис, відбивають складну, внутрішньо пов'язану систему, що однаково змінюється в часі і обмежено варіює у просторі, істотно відрізняється від аналогічного типу систем, які характеризують інші культури»²¹.

Очевидно, вважаючи, що ознаки, які характеризують пам'ятки з багатоваликаною керамікою, повністю відповідають цим положенням, автор зазначає, що «хоча ряд питань, пов'язаних з культурою багатоваликаної кераміки, ще не зовсім ясні, саме її існування й повна відповідність поняттю «археологічна культура» (очевидно, у викладеному варіанті визначення І. С. Каменецького) вже майже ні у кого не викликає заперечень»²².

Розглянемо, чи відбиває конкретне (але не сформульоване) визначення поняття КБК зміст більш абстрактної дефініції? Дійсно, територією КБК вважають значну частину степової і лісостепової України, а також басейн Дону. Схожість матеріальних рис автор вважає у поселеннях, скарбах, поховальних пам'ятках і обряді поховання, знаряддях праці, зброї, прикрасах, кераміці.

Намагаючись змалювати КБК як систему, С. С. Березанська змушена визнати, що «все ж найяскравішою, визначальною ознакою культури, що розглядається, є кераміка»²³. Якщо це так, то наявність

у цій системі (а, точніше, у сумативній єдності) кераміки, мабуть, є виявом зв'язків між різноякісними елементами системи. Оскільки стає очевидним наявність разом з керамікою інших артефактів, то пізніше, у випадку відсутності кераміки, ці артефакти атрибутують як ті, що характеризують КБК.

Викликає сумнів невідповідність визначень І. С. Каменецького і С. С. Березанської з приводу «істотної відмінності від аналогічного типу систем». Як видно, відмінності, зафіксовані у даному типі системи, не істотні, а характеризують лише кількісні сторони опрідметленої діяльності давніх суспільств. У даному випадку зафіксована система базується не на функціональних зв'язках, а є сумативною. Об'єкти (поселення, скарби, кераміка, поховальні споруди та ін.), хоч і утворюють деяку єдність, але без якісної і кількісної структури, яка чітко не фіксується.

Тому не випадково, що порівняння «з своєрідним еталоном — комплексом ознак» дає можливість дослідникам виділити характерні риси пам'яток «на суміжних територіях — локальні варіанти — південно-західний, нижньодніпровський, північно-східний, нижньодонський»²⁴. А розширення території поширення пам'яток КБК дає можливість археологам пояснити це явище існуванням «однієї культурної області»²⁵.

Прийняття за сутність АК лише комплекс ознак, що фіксуються на поверхні, обумовлює порівняно легке оперування різними поняттями, які означають виділену спільність. Оскільки перехід до інших таксономічних одиниць здійснюється без достатнього обґрунтування, переходу від конкретного уявлення про АК до абстрактнішого, без виявлення істотних ознак АК, тобто порушується вимога до визначень, коли включається «визначення невідомого через невідоме»²⁶.

Отже, можемо установити слідуєчі етапи формування поняття КБК, які залежать від стану джерельної бази і суб'єктивно-цілосної ситуації в археології:

- 1) встановлення своєрідності кераміки (багато валиків);
- 2) визначення типу поселення, тобто локалізація кераміки на певному виді археологічних пам'яток;
- 3) визначення культурної групи (виділення різних пам'яток), поховальні пам'ятки, скарби;
- 4) виявлення специфічних ознак культурного типу;
- 5) формування поняття КБК;
- 6) при детальному вивченні артефактів у межах КБК виділяються локальні варіанти;
- 7) єдність пам'яток трактується як культурна область.

В усіх випадках тут дотримується лише одна вимога підпорядкування всіх досліджуваних артефактів одній ознаці, якою стає найсвоєрідніший артефакт. Його наявність дає можливість припустити єдність всього археологічного комплексу.

Археологи декларують розгляд предметів і предметних решток як системи, що фактично виявляється лише сумативною єдністю, комплексом ознак. У дослідженнях порівнюються сумативні єдності тих археологічних пам'яток, на яких вперше було вивчено своєрідні ознаки, що стали на практиці «еталонами для археологів»²⁷.

Таким чином, конкретний зміст поняття КБК являє собою створений науковою традицією наочний образ, який складається з переліку ознак, при наявності у ньому визначальної — багатоваликової кераміки, постійно розширюється у зв'язку із зростанням джерельної бази. У ньому відсутні чіткі визначення складу, внутрішня структура, він не виходить за межі первинної культурно-хронологічної класифікації.

Фактично у процесі вивчення пам'яток з багатоваликовою керамікою проведено уніфікацію наочного образу АК і досягнуто певної єдності знання і відношення дослідників до цього феномена, що зна-

йшло вираження в утвердженні поняття КБК. Однак досягнення цієї єдності відбулося неповно, не до кінця, тому що формування наочного образу не було підкріплене теоретичними посилками і чіткими методичними процедурами, тому що останні в археології чітко не визначені. Думки, що витікають з цих неформалізованих посилок, застосовуються лише для аналізу безпосередньо одержуваних емпіричних даних. Однак ніколи не можна з точністю встановити межі використання цих тверджень. Тому і поняття КБК має описовий характер і погано вкладається в межі чітких логічних міркувань. Отже, першорядного значення набуває необхідність формування концептуального образу АК на рівні його історичного змісту.

О. М. КУДРЯВЦЕВА

О формировании понятия «археологическая культура»

Резюме

Настоящая работа носит историко-методологический характер и призвана с гносеологической точки зрения раскрыть некоторые черты и закономерности процесса формирования понятия конкретной археологической культуры (АК) на примере культуры многоваликовой керамики (КМК).

Определены этапы формирования понятия КМК, которые во многом зависят от состояния источниковедческой базы и субъективно-ценностной ситуации в археологии: 1) установление своеобразия керамики (много валиков); 2) определение типа поселения (т. е. локализация керамики на определенном виде археологических памятников); 3) определение культурной группы; 4) выделение культурного типа (т. е. выявление специфических признаков, отличающих данное явление от аналогичных); 5) формирование понятия КМК; 6) при детальном изучении артефактов в рамках КМК выделяются локальные варианты; 7) единство памятников трактуется как культурная область.

Фактически в процессе изучения памятников с многоваликовой керамикой произошла унификация наглядного образа АК, поэтому первостепенное значение приобретает необходимость формирования концептуального образа АК на уровне его исторического содержания.

¹ Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 36.

² Добровольский А. В. Поселение бронзового века Бабино III // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 37.

³ Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. — М., 1976. — С. 37.

⁴ Березанская С. С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железного века в бассейне Сейма // КСИИМК. — 1957. — Вып. 67. — С. 30.

⁵ Там же. — С. 28, 30.

⁶ Березанская С. С. Об одной из групп... — С. 26.

⁷ Вавилин Е. А., Фофанов В. П. Исторический материализм и категория культуры. — Новосибирск, 1983. — С. 100.

⁸ Березанская С. С. Об одной из групп... — С. 26.

⁹ Там же. — С. 34.

¹⁰ Березанская С. С. О погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП. — 1962. — Вып. 4. — С. 5.

¹¹ Там же. — С. 5, 6, 15.

¹² Дунявина В. М., Дергачев В. А. Могильник культуры многоваликовой керамики у с. Данчени // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. — Киев, 1975. — С. 68—69; Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975. — 24 с.; Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — С. 107—118; Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» / И. Ф. Ковалева, С. С. Волковой, В. И. Костенко, В. М. Шалобудов // Курганы степного Поднепровья III—I тысячелетия до н. э. — Днепропетровск, 1978. — С. 7—47; Горлач Н. В. Памятники культуры многоваликовой керамики в междуречье Орели и Самары // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1977. — С. 60—62; Чернявская Н. В. Погребения культуры многоваликовой керамики в Днепропетровском Левобережье // Курганные древности Степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1979. — С. 88—89; Беллев А. С. Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепропетровском Левобережье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1980. — 18 с.; Отроценко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья: (По материалам погребал. памятников): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 22 с.; Тоцев Г. Н. Средний период бронзового века Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев,

1382. — 19 с.; *Писларий И. А.* Курганы многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — 22 с.; *Шапошникова О. Г.* Племена культуры многоваликовой керамики // История УССР: В 10 т. Киев, 1981. — Т. 1. — С. 111—112.

¹³ *Дунявина В. М., Дергачев В. А.* Указ. соч. — С. 68.

¹⁴ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 25.

¹⁵ *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье... — С. 117.

¹⁶ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — Киев, 1977. — С. 23.

¹⁷ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении... — С. 35; *Братченко С. Н.* Культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР. — Киев, 1985. — Т. 1. — С. 456—458.

¹⁸ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1977. — 43 с.; *Березанская С. С.* Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 4—6.

¹⁹ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — 210 с.

²⁰ Там же. — С. 22—23.

²¹ *Каменецкий И. С.* Археологическая культура — ее определение и интерпретация // СА. — 1970. — № 2. — С. 29.

²² *Березанская С. С.* Основные результаты... — С. 4.

²³ Там же. — С. 31.

²⁴ Там же. — С. 36.

²⁵ *Писларий И. А.* Культура многоваликовой керамики... — С. 20.

²⁶ *Кондаков В. Н.* Введение в логику. — М., 1967. — С. 255.

²⁷ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении... — С. 23.

О. О. ЯНЕВИЧ

Етапи розвитку культури Кукрек в Криму

Проблема Кукрек — одна з найскладніших проблем південно-західного мезоліту і неоліту європейської частини СРСР¹. Результати останніх досліджень поряд із розв'язанням загальних питань виявили великий хронологічний діапазон існування пам'яток із кукрекськими рисами, що включає пізній палеоліт, мезоліт і неоліт². Значно збільшилась кількість кукрекських стоянок в Північно-Західному Причорномор'ї, Рівнинному та Гірському Криму, Приазов'ї, Надпоріжжі, Українському Поліссі³. При вивченні їх крем'яних комплексів виявилися значні відмінності за складом знахідок. Різномасовість пам'яток, територія їх поширення та відміни в складі крем'яного інвентаря не дають можливості об'єднувати кукрекські пам'ятки в одну археологічну культуру. Отже, на сучасному рівні вивчення, на нашу думку, слід використовувати термін «пам'ятки кукрекської культурної традиції». Він фіксує лише певну єдність засобів обробки кременю і набору знарядь стоянок, не розкриваючи її причин, які, безсумнівно, будуть відрізнятися в кожному конкретному випадку.

Складову частину проблеми Кукрек становлять питання, пов'язані з його розвитком у Криму. Перша пам'ятка кукрекської культурної традиції — епонімна стоянка Кукрек — була досліджена Г. А. Бонч-Осмоловським ще в 1926—1927 рр. Своєрідність комплексу дала змогу досліднику виділити специфічні типи знарядь (кукрекські вкладиші, різні кукрекського типу та ін.). Але разом з тим Г. А. Бонч-Осмоловський розглядав Кукрек як хронологічний етап у розвитку тарденуазької стадії⁴.

Останнім часом дослідженнями Ю. Г. Колосова, Л. Г. Мацкевого та А. О. Щепинського виявлено близько 20 стоянок кукрекської культурної традиції (Кукрек, Су-Ат III, Ала-Чук, Балін-Кош, Олексіївська Засуха, Ішунська, Долинка, Мартинівка, Фронтове I, III, Олексіївка та ін.)⁵ у гірській та рівнинній частинах Криму. В літературі вже став традиційним запропонований Д. Я. Телегіним та Ю. Г. Ко-